DE NIEUWE STANDEN STAAT

MARTIN SOMMER

DE NIEUWE STANDEN STAAT

HOE HET GELUKKIGSTE LAND TER WERELD ZIJN GOEDE HUMEUR VERLOOR

2024 Prometheus Amsterdam

© 2024 Martin Sommer
Omslagontwerp Bart van den Tooren
Omslagbeeld Danny de Jong
Foto auteur Bob Bronshoff
Opmaak binnenwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5360 1

Wat blijft, komt nooit terug.

Jan Eijkelboom

Woord vooraf

Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog reisde de Britse denker Isaiah Berlin van Amerika naar Londen in een vliegtuig dat geweldig veel herrie maakte en ook verder oncomfortabel was. Praten kon niet, lezen evenmin, en zoals Berlin later vertelde, was hij gedwongen iets buitengewoon onaangenaams te doen, namelijk denken. Voor de oorlog had hij filosofie gedoceerd in Oxford, in de analytische school die vragen stelde over abstracte kennis, logica en waarheid. Terwijl Berlin in dat luidruchtige vliegtuig zat, had hij een ingeving – wilde hij dat allemaal wel weten? Hij besloot de formele logica in te ruilen voor wat hijzelf 'the history of ideas' noemde, ideeëngeschiedenis, een begrip dat op dat moment nog niet bestond. Wie wilde begrijpen wat mensen dreef, moest zich bezighouden met hun opvattingen, gevoelens, mentaliteit, ideeën kortom – de goede zowel als de slechte.

De inleider van de artikelenbundel getiteld *Against the Current* heeft het over Berlins ingeving als 'kleine epifanie'.[1] Ik las het en was verkocht. Niet dat ikzelf om dit boek te schrijven in het bad eureka heb gedacht of iets dergelijks. Maar gaandeweg ben ik ervan overtuigd geraakt dat mensen zich in het leven laten leiden door gewoonten, geschiedenis en gevoelens, meer dan door harde waarheden als koopkrachtplaatjes of meetbare levensbehoeften. Om met een andere beroemde denker te

spreken: niet het zijn bepaalt het bewustzijn, maar andersom, het bewustzijn bepaalt het zijn.

Ik haast mij dus om te onderstrepen waar dit verhaal níet over gaat. Ik vertelde iemand dat mijn boek *De nieuwe standenstaat* zou gaan heten. Hij knikte goedkeurend en zei, goed idee, rijken worden steeds rijker en armen steeds armer, en hij wees op de befaamde 1 procent tegenover die andere 99 procent. Kennelijk ligt hier het misverstand voor de hand dat alles om de centen draait. Terwijl ik werkte aan dit boek, bleek dat de Amerikaanse journalist Joel Kotkin een soortgelijk idee had gehad, onder de titel *The Coming of Neo-Feudalism*.[2] Hij beschreef het nieuwe feodalisme als een geprivatiseerde staat, met helemaal bovenaan puissant rijke prinsen en hertogen als Jeff Bezos of Elon Musk. Zij bestieren een stand van vazallen die Kotkin de 'clerisy' noemde, een samentrekking van clerus en aristocratie. De clerisy is een intellectuele oligarchie die de blijde boodschap van globalisering, klimaat, diversiteit en expertise verspreidt.

Maar Amerika is Nederland niet. Wij hebben weliswaar een handvol miljardairs, maar die houden zich verre van de publieke zaak. Veel meer dan in de VS gaat het in onze contreien over de dominantie van ideeën, over geschiedenis, grondrechten en gezondheid. Eertijds vochten edelman, burger en boer om voorrang en privilege, op grond van dogma's over een door God gegeven hiërarchie. Nu is dat gevecht terug, heel anders en toch opmerkelijk vergelijkbaar. Onmiskenbare karaktertrekken van de standenstaat, zowel oud als nieuw, zijn het najagen van groepsrechten, de hoogmoed van de aristocratie, de gietijzeren geheugens, de angst voor rituele onreinheid en de bemoeienis met het privéleven. Het onderscheid tussen adel en burgerij in de nieuwe standenstaat is het verschil tussen kennis

en onkunde geworden. Het kan geen verbazing wekken dat de vermeende dommerdjes daar niet blij mee zijn.

Wie passages herkent uit columns die ik schreef voor *de Volkskrant* heeft gelijk. Ik heb ruimschoots aan zelfplagiaat gedaan, op grond van de zaterdagse stukken die ik in dertien jaar bij elkaar heb geschreven. De samenhang werd me pas tijdens het schrijven van dit boek helemaal duidelijk, als een foto die oplicht in een ontwikkelbad. Een aantal hoofdstukken vond zijn oorsprong in een lezing of inleiding. CDA-burgemeesters zullen zich wellicht iets van hoofdstuk 2 herinneren, omdat ik ooit een praatje hield op hun zogeheten burgemeestersdag. Hoofdstuk 3 is gebaseerd op de Willibrorduslezing 2017. Hoofdstuk 4 is een uitgebreide versie van de Loodslezing in de Haarlemse Pletterij van 2021; hoofdstuk 5 begon met een inleiding voor een gezelschap dat zich tooit met de naam 'Jonge Constitutionalisten'. Het hoofdstuk over Tata Steel heeft grotendeels in *de Volkskrant* gestaan, als laatste verhaal voor mijn afscheid van de krant.

Anders dan Isaiah Berlin heb ik geen bliksemachtige ingeving gehad. Mijn periode als politiek verslaggever in Den Haag begon jaren geleden tamelijk onbevangen, maar langzaamaan werd de vraag prangender wat wij journalisten op de perstribune eigenlijk voorgeschoteld kregen. Ik kon mijn hoofd daarover breken omdat ik lange tijd maar een enkel stuk in de week hoefde te schrijven. Ook minstens eens per week kreeg ik de langs iemands neus gestelde vraag of dat alles was wat ik voor de krant uitvoerde. Ja, dat was vaak alles, en ik geneerde me er soms voor, maar het had als voordeel dat ik met uitzicht op de bloeiende kastanjes van het Lange Voorhout nog eens kon nadenken.

Daarvoor ben ik *de Volkskrant* veel dank verschuldigd. Dat geldt evenzeer voor mijn oud-collega's van de Haagse redactie.

Zij schreven als de infanteristen van de kennisvergaring, waarvan ik als een journalistieke parasiet ruimschoots gebruik heb gemaakt. Ik bedank de al of niet anonieme politici, ambtenaren, adviseurs en lobbyisten die informatie met me wilden delen in ruil voor koffie of bier in de uitspanning De Posthoorn of de Wiener Konditorei. Paul Brill, Frans Leeuw en Chris Rutenfrans waren kritische meelezers van dit boek; Wim Voermans liet zijn deskundige oog gaan over het hoofdstuk over de rechter en de historicus. Daarvoor veel dank. Alle op- en misvattingen zijn uiteraard voor mijn rekening.

1

De nieuwe standenstaat

Een versleten systeem

De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig begint zijn befaamde herinneringen *De wereld van gisteren* met een beschrijving van het Wenen van voor de Eerste Wereldoorlog. Het was een stad die de onbekommerdheid koesterde en die nog niet wist wat er ging komen aan ellende. In Wenen waren de heren al op jonge leeftijd corpulent, schrijft Zweig. Niet van het bier en de snacks, zoals nu, maar omdat ze gemoedelijk leefden. 'Ze liepen langzaam, praatten afgemeten en streelden tijdens het gesprek hun goed verzorgde, vaak al grijs wordende baard.'[3] Haast was onbeschaafd en ook niet nodig, want er gebeurde nooit iets onverwachts en wat zich buiten de grenzen afspeelde aan commotie 'drong niet door de goed gecapitonneerde wand van het veilige leven'.

Jarenlang kwam ik drie of vier ochtenden per week per trein aan op het Centraal Station in Den Haag. Daarna liep ik tien minuten naar het redactiekantoor van de krant, dat zich om de hoek bij de Tweede Kamer bevond. Vaak had ik Stefan Zweig in het achterhoofd. Op het Lange Voorhout staat het beeld van de schrijver Louis Couperus, met op de sokkel zijn bekende uitspraak 'Zoo ik ièts ben, ben ik een Hagenaar'. Voor mij was Couperus een televisieserie uit mijn kindertijd, *Van oude men-*

sen, de dingen die voorbijgaan. Er komt een scène in voor van een grijze man en een even grijze vrouw die samen zaten te zwijgen in een muffe huiskamer. Het enige geluid was een tikkende klok. Op het Plein, een steenworp van het Lange Voorhout, kun je nog altijd lunchen bij sociëteit De Witte, in het zicht van hoogbejaarde oud-ministers en voormalige secretarissen-generaal. Een spijkerbroek is er taboe en de portier vist met zichtbaar misprijzen een verfomfaaide stropdas uit een kartonnen doos, als je niet van zo'n kleinood bent voorzien.

Den Haag was ogenschijnlijk een geruststellende wereld. De trein reed meestal wel degelijk op tijd, de eerste klas vol mannen en vrouwen die in de vroege ochtend met driftige gebaren hun laptops opensloegen om nog een laatste memo aan de minister te sturen. In de jaren dat ik in die trein zat, kreeg Den Haag gaandeweg een echte skyline, met solide kantoren die van afstand lieten weten dat het land serieus en secuur werd bestuurd. Soms, afhankelijk van het politieke getij, liep ik op het Plein langs cameraploegen die achter een dranghek verveelde grappen stonden te maken. Dat was voor de deur van het sombere paleis 'het logement', schuin naast De Witte. Ruim anderhalve eeuw geleden had koningin Sophie hier ongelukkig door het raam naar buiten gekeken. De cameraploegen wachtten op de informateur van een nieuw kabinet en zijn dagelijkse uitleg dat het weliswaar lang duurde, maar dat er zeker voortgang werd geboekt en dat de partijen nog altijd welwillend tegenover samenwerking stonden. Ver weg woedde de catastrofe maar in Den Haag beijverde men zich om die tikkende klok stil te zetten, in een dik boek dat regeerakkoord werd genoemd en dat meestal werd getooid met een titel over vertrouwen en gezamenlijkheid. Het was de wereld van vandaag en tegelijk die van gisteren.

Anders dan in het Wenen van toen wist men intussen wel beter, al waren er misschien weinig woorden voor en kon men niet anders. De tekenen stelden niet gerust. Midden op het Plein torende Willem van Oranje zoals altijd boven alles uit, zijn standbeeld vaak voorzien van een grote boze meeuw op zijn hoofd. Op een dag was de man die volgens een televisieprogramma de grootste Nederlander aller tijden was, versierd met een omvangrijke felgroene opblaaskraag met grote punten. Het geval werd door een ronkend aggregaat volgeblazen met lucht. Het was inderdaad opblaaskunst, blow-upart, bedacht door de Haagse kunstenares Larissa Ambachtsheer. Ze was negenentwintig en vertelde in het *Algemeen Dagblad* dat ze nooit eerder voor zoiets was gevraagd. Passanten die hun hondje uitlieten, hadden geen idee wat ze ermee aan moesten en zelf zei ze in de krant dat ze door 'haar obsessie met voedsel' was geïnspireerd.[4] Het kon, het mocht en dat was mooi, en het droeg bij aan een wereld die langzaam, stukje bij beetje, minder begrijpelijk werd.

Elke ochtend, op de dagen dat de Tweede Kamer vergaderde, stoof precies om tien voor halftien een kleine stoet van drie zwarte auto's voorbij. Zwaailichten erbovenop, de ruiten onheilspellend donker getint. Een van de drie was een SUV in de grotere maten. Daarin zou Geert Wilders zitten, de dwarsligger die sinds jaar en dag moest worden beschermd tegen radicale moslims met aanslagplannen. Van die bescherming keek allang niemand meer op, en in zekere zin maakte de stiptheid van die langsracende ministoet dat ook Wilders bij het geruststellende meubilair hoorde. Wilders haalde bij de laatste verkiezingen een klinkende overwinning, met als gebruikelijk hoofdpunt dat het kabinet op alle punten had gefaald. Bestuurders erkenden grif dat er van alles was misgegaan, om daarna

in dezelfde ademtocht te onderstrepen dat we op dezelfde voet verder moesten.

Mijn favoriet in dat opzicht was de commissaris van de Koning in Zuid-Holland, Jaap Smit. Zijn kantoor keek uit op het Malieveld, waar hij de laatste jaren trekkers met boze boeren en koffiedrinkers tegen corona voorbij had zien komen. Commissaris Jaap Smit, tevens theoloog, sprak met het aplomb van de ongekozen bestuurder. Na de provinciale verkiezingen deed hij zijn verhaal in de krant. Hij meende dat de mensen 'fed up' waren met de politiek en met een overheid die van Excel-tabellen, modellen en spreadsheets aan elkaar hing.[5] Hij sprak van een 'in wezen versleten systeem', om daarna een onnavolgbare bocht te nemen. De politiek moest de oren niet naar de kiezer laten hangen, maar 'kloeke besluiten' nemen en 'met elkaar als één overheid de problemen oplossen'. Jaap Smit was een zeezeiler, zei hij. Als hij eenmaal zijn koers had uitgezet, hield hij zich daaraan. Hij belichaamde als geen ander de bestuurlijke wet van de beroemde roman *De tijgerkat*: alles moest anders, maar vooral hetzelfde blijven.

Onder het toeziend oog van Willem van Oranje waren de terrassen in de loop der jaren gegroeid, totdat vrijwel het hele Plein uit stoelen en tafels bestond. Zomer en winter ging het geroezemoes door, als het kouder werd onder grote parasols met gasverwarming. Er kwamen minder politici dan voorheen, ook omdat het hele Binnenhof intussen was verhuisd naar een naargeestig gebouw anderhalve kilometer verderop. Die verhuizing was niet de enige reden dat de politici minder zichtbaar aanwezig waren dan vroeger. Rondom de politiek was in de loop der jaren een cocon gegroeid, van jonge mannen in strakke blauwe pakken van goedkopere snit, met bruine schoenen. Ze oefenden vage beroepen uit, meestal politiek adviseur,

regisseur of coördinator van een en ander, beleidsstrateeg of vertegenwoordiger in 'public matters', waarmee meestal particuliere belangen werden bedoeld. Al die onduidelijkheid was geen beletsel om het terras te overheersen met hun aanwezigheid en luide gelach.

Achter de terrassen was een schutting van drie meter hoog opgetrokken. Erboven zag je nog de gebouwen van de Tweede Kamer, waar de gangen intussen hol klonken omdat het politieke bedrijf zijn biezen had gepakt naar het voormalige pand van Buitenlandse Zaken. Het Binnenhof stond leeg en wie er symboliek in wilde zien, hoefde weinig moeite te doen. De wetgevende macht van de Tweede Kamer, de hoogste instantie in een democratie, was ingetrokken bij de uitvoerende macht van een voormalig ministerie. Eeuwenlang was het land vanaf het Binnenhof bestuurd geweest, de rode klimmende leeuw op een gouden veld van de graven van Holland kon je nog zien boven het poortje waardoor de gouden koets zich altijd moest wringen op Prinsjesdag. De gouden koets was trouwens zelf ook al verbannen naar een museum, vanwege een onbetamelijke koloniale voorstelling op de zijkant. En sinds die schutting er stond, las de koning in september zijn troonrede voor in de schouwburg om de hoek. Een fatsoenlijke roman zou zo veel tekenen van verval niet verdragen.

Het Binnenhof was een kruip-door-sluip-door van gangen, aangroeisels, voormalige ministeries en bijgebouwde huisjes. Bij elkaar was dat een mooie spiegel van de manier waarop het Nederlandse bestuur in de loop der eeuwen vorm had gekregen. De Trêveszaal heette Trêveszaal omdat daar ooit het Twaalfjarig Bestand (*trêve*) met de Spanjaarden was gesloten. Je hoefde het niet te weten, om het te voelen. In het gangetje langs de Eerste Kamer zou prins Maurits vierhonderd jaar ge-

leden van achter de vitrage hebben bekeken hoe een andere grote staatsman, Oldenbarnevelt, op het schavot voor de deur van de Ridderzaal werd onthoofd. Het gerucht ging dat hij 'hondsvot' had gemompeld, maar dat was waarschijnlijk niet waar.[6]

Thorbecke, de man van de Grondwet van 1848, was de eerste minister geweest die het Torentje aan de Hofvijver gebruikte als politieke cockpit. Hij stuurde de ambtenaar weg die daar achter een bureau had gezeten en sprak: 'Dit is mijne kamer.'[7] Toen de beste man iets mompelde over een misverstand, herhaalde Thorbecke nog eens: 'Dit is mijne kamer.' Elke steen vertelde een verhaal, zoals men zegt. Wat het verhaal precies vertelde nu het Binnenhof voor jaren achter een schutting schuilging, bleef onduidelijk. In elk geval zei het iets over de Nederlandse gewoonte om oude schoenen van het verleden zo ver mogelijk weg te gooien, ook al was het officieel maar tijdelijk.

De oude zaal van de Tweede Kamer was een paar decennia terug al verruild voor een nieuwe antiseptische zaal met glanzende blauwe stoelen. De arbodienst was tevreden geweest over de werkomgeving, maar als er een kabinet dreigde te vallen, wilde de spanning minder in de muren kruipen dan voorheen. Die verbouwing van dertig jaar geleden was een waarschuwing geweest. Doe voorzichtig met duizend jaar geschiedenis. En nu was het hele Binnenhof verhuisd naar een zielloos pand verderop, vrucht van de jaren zeventig. De lucht van kroketten trok er tussen de middag al door de smalle gangen toen er nog diplomaten rondliepen.

Met de verhuizing voltrok zich in lijfelijke zin de verplaatsing van de macht, een fenomeen waar politicologen al decennia op wezen. Achter het nieuwe spreekgestoelte was de muur

getooid met een kunstwerk van modder. De boodschap die de Rijksgebouwendienst uitdroeg, luidde dat we elkaar over vijf jaar weer zouden zien in een gerestaureerd Binnenhof. Die vijf jaar werden onofficieel er al snel tien. HISTORISCH ERFGOED! riepen grote letters met een uitroepteken op de schutting, alsof men zichzelf trachtte moed in te spreken. Maar de hele gang van zaken was een voorbeeld van verwijtbare onverschilligheid, verpakt in spaarzin. Een voorzichtige verbouwing waarbij het Binnenhof open kon blijven, zou te duur worden. En achter die zuinigheid verborg zich de angst van de politici voor een grommend volk.

De verhuizing van het Binnenhof was als de bezegeling van de verschuiving van de macht aan het Plein en omstreken die zich als een gletsjer had voltrokken, meter voor meter, in tientallen jaren, bijna ongemerkt maar onmiskenbaar, terwijl politici, ambtenaren, regisseurs met bruine schoenen en journalisten deden alsof hun neus bloedde. De samengebalde macht had zijn hielen gelicht, en daarmee ook het idee van stootkracht van de publieke zaak. Aan het Plein huisde alleen nog het ministerie van Defensie, waar op maandag de stoep werd geschrobd en bij hoog bezoek nog twee militairen hun sabel presenteerden. Wie wist wat er zich achter de monumentale gevel bevond, besefte dat defensie niet meer zoals ooit bij uitstek stond voor de verdediging van het algemeen belang. Defensie was het achtergebleven weeskind. Alle andere departementen waren vertrokken naar nieuwere, grotere en mooiere kantoortorens, defensie was gebleven, en nergens waren de kantoren zo vergeeld en slonzig als achter die voordeur met dat geschrobde stoepje.

Toen op een kwade dag bleek dat er nog altijd zoiets als een buitenlandse dreiging bestond, moest de landsverdediging halsoverkop weer ter hand worden genomen. Onze hoogste

militair bij de NAVO zei dat hij er met zijn pet niet bij kon dat het grootste pensioenfonds niet langer wilde beleggen in de wapenindustrie. In de Kamer was iedereen het roerend eens dat er weer geld moest komen voor defensie. Maar niemand vroeg zich af hoe het had kunnen gebeuren dat er zo'n gewaagd voorschot op de eeuwige vrede was genomen, en waarom de rekruten pangpang hadden moeten roepen tijdens de oefeningen omdat er geen kogels waren.

Het algemeen belang was stukje bij beetje uit het bestuurshart vertrokken, naar nieuwe locaties, inclusief computers, dossiers en personeel. Wat voor de buitenkant gold, ging evenzeer op voor de binnenkant. De democratie onderging in die jaren zelf een even ingrijpende als moeilijk grijpbare verandering, want was zelf verhuisd van de voorkant naar de achterkant, serieuze mensen spraken van input naar output, van politicologie naar bestuurskunde, van frontoffice naar backoffice, van besluitvorming naar controle. De meest ingrijpende verhuizing, zeker wat betreft de stemming in het land, was die van belofte naar afrekening.[8] En in tegenspraak met de gebrekkige belangstelling voor geschiedenis, was de politieke blikrichting honderdtachtig graden gedraaid, van de toekomst naar het verleden.

De meest zichtbare vorm van afrekening met het recente verleden voltrok zich in een van de panden in een hoek van het Plein die niet mee hadden hoeven verhuizen. Het was geen groot pand, een moderne glazen pui pal naast het sombere paleis van koningin Sophie. Achter die glazen pui bevond zich een kek zaaltje dat helemaal was gebouwd op de parlementaire enquêtes over misstanden die steeds vaker tot de bodem moesten worden uitgezocht. HET IS NIET ZO, riepen kleurige neonletters achter een soort etalage tegen de passant. Ook dat was